

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
O'ZBEK FILOLOGIYASI KAFEDRASI**

**3- KURS "D" GURUHI TALABASI
M.Samiyevaning
"HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI" FANIDAN
TAYYORLAGAN**

KURS ISHI

**MAVZU: Manbani o'rganishning ikki
bosqichi**

ILMIY RAHBAR: ABUZALOVA M.Q.

BUXORO-2017

Mavzu: Manbani o'rganishning ikki bosqichi

Reja:

Kirish.

1.Til birliklarini fahmiy o'rganish va uning maqsadi.

2.Fahmiy bilim hosil qilishning usul va vositalari.

3.Til va uning birliklarini idrokiy o'rganish,
uning maqsadlari, usul va vositalari

4.Idrokiy va fahmiy bilimlarning
o'zaro munosabati

3.Xulosa.

Kirish.

Dastlab, atama xususida. Falsafiy adabiyotlarda fahm, fahmiy tushunchasi juda ko'p hollarda turli-tuman atamalar bilan beriladi. Chunonchi, *empirik*, *sensual*, empiriokritik, *praktik*, *eksperimental* kabi baynalminal, *chuvvstvennoye*, *opitnoye*, *vnesheynoye* kabi ruscha, *hissiy*, *fahmiy*, *zohiriy*, *tashqi*, *tajribaviy* kabi o'zbekcha atamalar shular jumlasidandir. O'zbek va rus tillaridagi ilmiy (xoh falsafiy, xoh lingvistik) adabiyotlarda baynalminal atamalar ham keng va erkin qo'llaniladi. Bu atamalarning barchasi bir turdagi bilish va uning mahsuli – bilimni ifodalaydi. Atamalarning har biri fahmiy o'rganishning ma'lum bir qirrasiga alohida e'tibor beradi. (Chunonchi, biz ayni bir shaxsni “**Karim akaning o'g'li**” deb ham, “**Rahimjonning akasi**” deb ham atay olganimizdek. Shuning uchun bu atamalar lingvistik sinonim, aniqrog'i, dubletlar deb qaralishi lozim.) Biz o'quv kursimizda fahm, fahmiy atamasidan ko'proq foydalanamiz. Buning sababi shundaki, mumtoz adib va oriflarimiz (jumladan, Yusuf xos Hojib, Alisher Navoiy,

Fariduddin Attor v. b.) tasavvufda (islomiy dialektik falsafada) bilish va bilimning ikki turini:

- a) fahm va fahmiy
- b) idrok va idrokiy

maxsus atamalar bilan ajratadilar.

Chunonchi, Mir Alisher “Lisonut-tayr”ning birinchi bo`limida yozadilar:

Qosir etdi fahmdin idrokni.

(Fahm sababli idrokni qusurli, kamchilikli qildi, ya`ni idrokiy bilish uchun fahmiy bilish to`siq bo`ldi).

Shuning uchun biz bu atamalardan kengroq foydalanamiz, vaholanki, amalda bo`lgan falsafiy adabiyotlarda (jumladan, J. Tulenov, Z. G`afurov. Falsafa. Toshkent: O`qituvchi. 1991. B. 263-270), o`quv qo`llanmalarida fahmiy atamasi ma`nosida rus tilidan kalkalashtirilgan hissiy atamasi qo`llanilgan. Mumtozlarimiz ishlatgan atamani qo`llash, nazarimizda, qadriyatlarimizga hurmat va e`tibordir.

1.Til birliklarini fahmiy o`rganish va uning maqsadi.

Fahmiy bilish va fahmiy bilimlarning umumiy mohiyati o`zbek fanida falsafa bo`yicha yuqorida eslatilgan o`quv qo`llanmalarida izohlangan.

Tadqiq manbayi bo`yicha fahmiy bilimlar insonning sezgi organlari vositasida hosil qilinadi. Unli va undoshlarning artikulatsion va fiziologik xususiyatlari (qayerda va qanday usullar bilan hosil bo`lishi, tovushlarning cho`ziq-qisqaligi, kuchsiz-kuchliligi, jarangli-jarangsizligi, aniq-noaniqligi, tovushlarning bir-biriga ta`siri asosida o`zgarishlari, urg`u, ohangning xususiyatlari, gap va matnning fonetik bo`linishi va h. ), so`z va qo`shimchalarning konkret (muayyan, nutqiy) ma`nolari, so`z birikmalari va gaplarning konkret ma`nolari, nutqning u yoki bu turi va har bir uslubning muayyan o`ziga xosliklari,

alohida yozma yodgorliklarning tanqidiy-tahliliy nashrlari, lug`atlar va grammatik qo`llanmalar tuzish ,asosan, fahmiy bilish usulida hosil qilingan bilimlar mahsulidir. Bundan tashqari

-yozma yodgorliklar, lahja va shevalarda tovushlar, qo`shimchalar, so`zlar, so`z birikmalari, gaplarning qo`llanilishidagi o`ziga xosliklarni qayd etish va tafsiflash;

-nutqiy hodisalarni, voqelanishlarni to`plash, saralash, turli guruhlarga ajratish va birlashtirish, sistemalashtirish;

-turli-tuman: izohli, ko`p tilli lug`atlar tuzish;

-adabiy til me`yorlarini o`z ichiga olgan mukammal grammatikalar yaratish;

-til birliklarining qo`llanilish me`yorlarini belgilovchi tavsif va tavsiyalarni ishlab chiqish kabi juda ko`p turli lingvistik tadqiq va izlanishlar ham fahmiy bilish mahsulidir.

Ma`lumki, insonning sezgi organlari juda ojiz. Shuning uchun u o`z sezgi organlarini xilma-xil asbob-uskunalar (mikroskop, teleskop, rentgenograf, otsilograf, spektroskop, sinxronoskop, sinxofizotrop, sinxosiklotrop, usilitel, EHM v. h.) vositasida kuchaytiradi, fahmiy bilish qudratini oshirib, uni tobora aniqlashtiradi. Xilma-xil hisoblagichlar vositasida hodisalarning qo`llanilish chastotasini muayyanlashtiradi, ularni qayd qiladi. Fahmiy usul bilan tilshunos til birliklarining tashqi (ochiq, zohiriy) belgi-xususiyatlari haqida bilim hosil qiladi. Bunday bilimlar hosil qilishda nutqda voqelangan , bevosita kuzatishda berilgan nutqiy birliklar (tovush, bo`g`in, qo`shimcha, so`z, so`z birikmasi, gap, matn) alohida-alohida olinib, tashqi - fizik belgilari aniqlanadi va tavsiflanib, sistemalashtiriladi.

Fahmiy bilish, asosan, nutq birliklarini yakkalik, hodisa, voqea va oqibat (qisq. YaHVO) sifatida tahlil va tavsif etgani sababli bunday tadqiq usuli fanda *atomistik* tahlil deb ham yuritiladi.

Fahmiy bilimlar istagan fanda, jumladan, tilshunoslikda beqiyos ahamiyatga ega. **Ular barcha turdagi nazariy ishlar uchun zamin, moddiy asosdir.** Shuning

uchun XX asr sistem-struktur tilshunosligi asoschilaridan biri I. A. Boduen de Kurtene tilshunoslikni

- a) tavsiflovchi (описательное),
- b) moslashtiruvchi (резонирующее),
- d) haqiqiy ilmiy (подлинно научное)

sifatida uchga ajratib, fahmiy - til birliklari haqida zaruriy moddiy ma'lumotlarni beruvchi tavsifiy tilshunoslik haqida shunday yozadi:

1. *Описательное*, крайне эмпирическое направление, ставящее себе задачей собирать и обобщать факты чисто внешним образом, не вдаваясь в объяснение их причин и не связывая их между собой на основании их сродства и генетической зависимости. Приверженцы этого направления видят всю мудрость науки в составлении описательных грамматик и словарей и в издании памятников, в приготовлении материала без всяких выводов, кажушихся им почему-то слишком смелыми или же преждевременными.

Это происходит частью вследствие чересчур строго критического и скептического склада ума, отвергающего без всяких дальнейших околичностей настоящую науку, из опасения сделать ошибку в выводе или же высказать гипотезу, которая со временем может показаться несостоятельной, частью же это следует приписать умственной лени и желанию избавиться от необходимости давать себе добросовестный отчет в пользе и цели накопления материала, желанию, низводящему, таким образом, науку на степень эмпирических занятий и какой-то бесцельной игрушки. Эти ученые отсылают объяснение фактов *ad acta, ad meliora tempora* (до лучших времен) и тем временем упускают из виду то важное обстоятельство, что ставя себе конечной целью представление и их примитивное, рабское, чисто внешнее объяснение, можно быть очень полезным, но не для самого себя (т. е. не для собственного знания) и не для науки непосредственно, а только для других исследователей, насколько добросовестно собирается и

приготавливается для них достоверный материал. Разумеется, что, желая избежать положения науки, о котором можно бы справедливо заметить, что из-за деревьев леса не видно, нельзя никак ограничиваться задачами и вопросами, рекомендуемыми этим направлением. Тем не менее как первый шаг в науке, как подготовка, описательные операции необходимы; причем первым условием является точное и добросовестное наблюдение, которое на степени совершенства встречается только у немногих, так как все смотрят, но не каждый видит. Хорошие описательные грамматики, издания памятников и словари останутся навсегда насущной потребностью нашей науки, и без них даже самым гениальным теоретическим выводам будет не доставать фактического основания¹".

Tilshunoslikda fahmiy bilimlar majmualariga hech kim I. A. Boduen de Kurtenedan aniqroq baho bermagan va biz bu dahoning bahosini to`la-to`kis qabul qilish bilan cheklanamiz.

2.Fahmiy bilim hosil qilishning usul va vositalari.

Falsafiy-metodologik adabiyotlarda narsani fahmiy o`rganish usullari *empirizm, nominalizm, sensualizm, atomizm, fenomenologizm* kabi atamalar bilan ham nomlanadi. Aytib o`tganimizdek, bu atamalar narsa va tadqiq usulining turli qirralariga ishora qilib turadi.

Shuni ta`kidlaymizki, barcha fanlarda bo`lgani kabi o`zbek tilshunosligida ham hozirgi kunda fahmiy bilim beradigan tadqiqotlar salmog`i juda yuksak, lekin baribir hali ham yetarli emas va davr yangi-yangi tavsifiy ishlar uchun zaruriyat tug`dirmoqda.

3. Til va uning birliklarini idrokiy o`rganish, uning maqsadlari, usul va vositalari

Dastlab atama xususida. Falsafiy-metodologik adabiyotlarda narsani fahmiy o`rganishga zid turgan bilish usuli *ratsional, teoretik, kauzal, logik, sintetik*, kabi baynalminal, *umozritelnoye, umstvennoye, obobshayushee* kabi ruscha va *aqliy, idrokiy, mantiqiy, nazariy, ichki, botiniy* kabi o`zbekcha atamalar bilan nomlanadi. Ruscha va o`zbekcha adabiyotlarda baynalminal atamalarning barchasini uchratish mumkin. Oldingi ma`ruzalarimizda sharhlangan sabablarga ko`ra, biz idrokiy atamasidan foydalanamiz. Eslatib o`tilgan “Falsafa” o`quv qo`llanmalarida bu o`rinda *mantiqiy* va *aqliy* atamalari ishlatilgan.

Idrokiy bilim va uning mahsulining umumiy mohiyati oldingi ma`ruzalarimizda berilgan ilmiy-falsafiy va lingvistik-metodologik tadqiqotlarda sharhlangan. Shuning uchun biz tilshunoslik sohasidagi idrokiy bilimning xususiyati haqida bahs yuritamiz.

Tilshunoslikda idrokiy bilim YaHVO ni fahmiy o`rganish asosida aniqlangan va tavsiflangan hodisalar rang-baranglining sababi va qonuniyatlarini ochib beradi va tushuntiradi. Shuning uchun umumiylik, mohiyat, imkoniyat va sabab (UMIS) tabiatiga ega bo`lgan idrokiy bilim fahmiy bilimga tayanadi va u bilan asoslanadi.

Idrokiy bilimlar fahmiy usulda tavsiflangan YaHVO larning xususiyatlarini aqliy(idrokiy) usul bilan umumlashtirish, o`zaro aloqador YaHVO lar orasida bevosita kuzatishda berilmagan (ya`ni, sezgi a`zolari bilan aniqlab bo`lmaydigan) munosabatlarni (o`xshashlik va farqlarni, aynanlik va ziddiyatlarni), shakl va ma`no bog`lanishlarini ochish, YaHVO larni UMIS tabiatli sistemalar ichida ko`rish usuli bilan hosil qilinadi. Idrokiy bilim hosil qilishning hozirgacha yagona vositasi metodologiya va rang-barang umumlashtirish, munosabatlarni ochish va tavsiflash m e t o d l a r i bilan q u r o l l a n g a n i n s o n m i y a s i (o n g i)dir. Hech qanday asbob-uskuna, kuchaytirgich, "fikrlovchi mashina" bu turdagi bilim hosil qila olmaydi - bunday vositalar inson

ongi, miyasi uchun idrokiy bilim (qonuniyat, hukm, xulosa) ishlab chiqishga faqat aniqroq material berishi mumkin, xolos.

Idrokiy bilimlar fahmiy usul bilan aniqlangan, tavsiflangan va sistemalashtirilgan hodisalar rang-barangligining sabablarini ochib beradi, dedik. Muayyan lingvistik misollarda buni ko`rib o`taylik. Eng oddiylaridan boshlaymiz.

1. Butun dunyo tillarida assimilatsiya (yonma-yon kelgan ikki tovushdan birining ikkinchisini o`ziga moslashtirishi) hodisasi keng tarqalgan. Buning sababi tovushlarning artikulatsiya o`rni va usuli xususiyatlaridir. Chunonchi, jarangsiz portlovchidan keyin bir havo oqimi bilan bir-biridan uzmay jarangli portlovchini talaffuz etib bo`lmaydi: Masalan, *ket* va *di* ni *ketdi* deb bo`g`inlarni bir biridan uzmay talaffuz etish mumkin emas, shuning uchun u yo *keddi* (regressiv assimilatsiya) yoki *ketti* (progressiv assimilatsiya) talaffuziga ega bo`la oladi. Til o`z ichki xususiyatlari asosida u yoki bu ko`rinishni tanlaydi va uning ham sabablari bo`ladi.

2. Yana bir misol. O`zbek tilida so`z oxirida *[d]* va *[t]*, *[b]* va *[p]* tovushlari talaffuzi farqlanmaydi. Buning sababi shundaki, bu ikki juft tovush o`zaro privativ munosabatda turadi<sup>ii</sup> va bu oppozitsiya so`z oxirida neytrallashadi. Shuning uchun faqat oxirgi *[b]*, *[d]* va *[p]*, *[t]* tovushlari bilan farqlanuvchi biror juft sof turkiy so`zni uchratish mumkin emas.<sup>iii</sup> Lekin bu qonuniyat *[z]*-*[s]* uchun (shu vaqtgacha sun`iy va noto`g`ri talqin etib kelinganiga qaramay) xos emas. O`zbek tilida *[z]* so`z oxirida jarangliligini zaiflashtiradi, lekin yo`qotmaydi. Chunki *[z]* va *[s]* fonemalari so`z oxirida ham ma`no farqlash vazifasini saqlab qoladi. Chunonchi, *qiz-qis*; *suz-sus* (“jimtur” ma`nosidagi turkiy so`z); *kez-kes*; *iz-is*; *tiz-tis*; *oz-os*; *toz (kal)-tos* (dastlab, toshni o`yib yasalgan chuqur idish); *ko`z-ko`s*; *o`z-o`s....*;

Shu sababli o`zbek tilida so`z oxirida *[b]* va *[p]*, *[d]* va *[t]* orasida farq yo`qoladi, chunki bu fonemalarga so`z oxirida ma`no farqlash xos emas. Lekin *[z]* va *[s]* fonemalari orasidagi farq so`z oxirida ham saqlanadi.

3. O`zbek nutqida *gapirishga qo`rqdi* – *gapirishdan qo`rqdi*; *nonga to`ymadi* – *nondan to`ymadi* kabi sinonimik qurilmalar anchagina. Bu yerda

odatda, bir-biriga zid bo'lgan (Qiyoslang: *maktabga keldi – maktabdan keldi*) -ga va -dan qo'shimchalari bir xil ma'no va vazifalarda kelgan. Buning sababini o'zbek tilida kelishik shakllarining paradigmatic munosabatlarigina tushuntira oladi.

4.XX asrning 30-yillaridan beri o'zbek gapining minimal (eng kichik) qurilish qolipi “**ega+kesim**” sifatida talqin qilinib kelinar edi. Bunday qolip haqiqatan ham g'arbiy Yevropa va, qisman, slavyan tillari uchun xos. Turkiy tillarda kesimning morfologik strukturasi g'arbiy Yevropa va rus tillaridagidan tubdan farq qiladi; M. Abuzalova, S. Nazarova, M. Qurbonova aniqlaganlaridek, kesim tarkibida shaxs/son ma'nolarining hamisha ifodalanganligi^{iv} gap tarkibida eganing ifodalanishini ortiqcha yoki qo'shimcha qiladi. Bu esa, rus (yoki nemis) tilidan farqli ravishda, o'zbek gapida, xususan, og'zaki nutqda eganing eksplitsit (moddiy ifodalanishi shart) emasligi sababini ochib beradi. Bu sabab eganing o'zida emas, balki kesimning morfologik tuzilishi xususiyatlarida yashiringan. Shuning uchun narsa haqidagi idrokiy bilim, fahmiy bilim kabi narsaning o'zidan emas, aksincha, ***o'zga – shu narsa bilan munosabatda bo'lgan narsalararo bog'lanishlar chizmasidan*** hosil qilinadi. Shu bois idrokiy bilim hosil qilish jarayonida fahmiy bilim uchun beqiyos katta ahamiyatga ega bo'lgan narsaning zohiriy, tashqi, shakliy belgilari orqaga chekinadi, narsaning **aloqa va munosabatlar sistemasi**, shu bilan bog'liq ravishda uning **mazmun va vazifa (funksiya)** jihatlarini hal qiluvchi omilga aylanadi.

Demak, fahmiy o'rganishda narsaning shakl, moddiylik, zohiriy farqli belgi-xususiyatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lsa, idrokiy tahlilda asosiy e'tibor mazmun, vazifa, munosabat tomonlariga ko'chiriladi. Narsaning zohiriy belgilari bizga (sezgi organlarimiz uchun) aniq bo'lganligi uchun ular har narsaning, ochiq, *bevosita kuzatishda berilgan xususiyatlari - tomonlari* deb aytiladi. Idrokiy o'rganish uchun asos bo'ladigan tomonlar - narsaning munosabatlar tizimi, butun ichida bo'lakning o'rni, qator oqibatlarni beruvchi sabablar - yopiq, *bevosita kuzatishda berilmagandir*, ular idrokiy tahlil asosida ochilishi mumkin. Bu usul bilan hosil qilinadigan bilimlarning aqliy, idrokiy yoki

botiniy deb atalishiga ham sabab shu omildir. Fahmiy (zohiriy) va idrokiy (botiniy) bilimlar narsaning (tadqiq manbayining) turli tomonlari asosida hosil qilinishi sababli ko'p hollarda zohiriy, bevosita kuzatishda berilgan belgilar narsaning mohiyatini ochib beruvchi idrokiy tahlil uchun to'siq bo'lishi mumkin^v. "Lisonut tayr"da Mir Alisher: *Qosir etdi fahmdin idrokni* - "Fahm sababidan idrokni qusurli qildi, ' / "Fahmni (zohirni) idrokka (botinga) to'siq qildi, "- deb yozganlarida xuddi shuni nazarda tutganlar. Masalan, *-t* va *-dir* istagan o'zbek uchun zohiran xilma-xil narsadir. Lekin orttirma nisbat shaklini yasovchi vosita sifatida u bir morfemaning variantidir *qizdirmoq* - *qizitmoq* Lekin *[-t]* va *[-dir]* kabi shaklan xilma-xil narsani bir mohiyatning ikki ko'rinishi sifatida qabul qilish "sog'lom aql" uchun ancha murakkab. Shuning uchun idrokiy bilim hosil qilish usullari ***ratsionalizm, pozitivizm, funksionalizm, strukturalizm, semantizm, sistemologiya*** deb narsaning munosabatlari, butun ichida tutgan o'rni, vazifasi yoki bilimning hosil qilish vositasi asosida turlicha nomlanadi.

Tilshunoslikda fahmiy va idrokiy bilimlarni izchillik bilan farqlash sistemaviy tilshunoslikning (strukturalizmning) eng asosiy tamoyili – lison-nutq (til-nutq) dixotomiyasida izchillik bilan o'z aksini topadi va bu masala Sizga "Tilshunoslik nazariyasi" kursidan atroflicha ma'lum^{vi}. Bu dixotomiyada *lison* (*til*) va *lisoniy* atamasi bilan ko'rsatilgan hodisalar (UMISlar) bevosita kuzatishda berilmagan, idrokiy bilish asosida tavsiflanadigan umumiyliklar, munosabat va qonuniyatlar bo'lsa, *nutq*, *nutqiy* atamalari, asosan, fahmiy usul bilan o'rganiladigan, bevosita kuzatishda berilgan xususiylik va voqeliklar - YaHVOLardir.

Fahmiy bilimlar alohida olingan narsaning o'zi, uning shakliy-moddiy xususiyatlari, yashash va voqelanishi haqida ma'lumot bersa, idrokiy bilimlar shu narsaning o'zga aloqadorlari bilan munosabatlari, uning butun tarkibida tutgan o'rni, u yoki bu ko'rinish va vazifada voqelanish sabablarini ochib beradi. Idrokiy bilimlar hamisha fahmiy bilimlarga tayanadi va fahmiy bilimlar bilan isbotlanadi. Fahmiy bilimlardan uzilgan idrokiy talqinlar xayolparastlik, sun'iylik va zo'rma-zo'rakilik bo'lib, fan uchun ham, jamiyat uchun ham koni ziyondir. Bunday

xayolparastlikni Ivan Ivanovich Boduen de Kurtene "moslashtirish, muvofiqlashtirish va xayolot" (*резонирующее, априористическое*) deb ataydi.

4.Idrokiy va fahmiy bilimlarning o`zaro munosabati

Ilmiy tadqiqotda idrokiy hukm va xulosalar fahmiy bilimlar, jumladan, tajriba va amaliyot bilan tasdiqlangan, isbotlangandan keyingina nazariya mavqeyini egallaydi. Bunday tasdiq, isbot asosiga ega bo`lmagan hukmlar faraz (gipoteza), taxmin, gumon yoki xayol (fantaziya) bo`ladi, xolos.

Idrokiy bilimlar fan va jamiyat taraqqiyotida behad katta ahamiyatga ega. Tom ma`noda fanning ijtimoiy-amaliy ahamiyati ham mana shunday bilimlardadir. Zero, idrokiy bilimlar YaHVOlarning sabab va qonuniyatlarini ochib berib, bu qonuniyatlardan jamiyat manfaati uchun, **jamiyatni o`zgartirishda** ongli va izchil **foydalanishga** imkoniyat yaratadi, kishilik **jamiyatining rivojlanishini** ta`minlaydi. Bir-ikki misol olib ko`raylik.

Qumg`ondagi suv qaynaganda, qumg`on og`zining ochilib-yopilish hodisasi fahmiy usul bilan aniqlangan va tavsiflangan edi. Buni Forobiy ham, Beruniy ham tavsiflashgan. Shu asosda bug`ning vazni suvdan yengil, zichligi undan kam ekanligi haqida idrokiy xulosa chiqarilgan. Lekin bu qonuniyatdan amaliy foydalanishga mustabitlashgan islomiy shariatning texnika taraqqiyotiga qat`iy man`i yengib bo`lmas g`ov bo`lgan.

Evropa fani va texnikasi nasroniylik inkvizitsiyasi qarshiligini yengib, Forobiy va Beruniylarga ma`lum bo`lgan qumg`on qopqog`ining ko`tarilib-tushishi sababidan amaliy foydalanib, 1763 yilda I. I. Polzunov, 1774 yilda J. Uaytt bug` mashinasini yaratdilar. Bu Yevropada texnik revolutsiyasining, fan, texnika, iqtisodning ko`z ko`rmagan, quloq eshitmagan tezlikda rivojlanishiga, bug` mashinasi, parovoz, paroxod, avtomobildan 100 yil davomida kosmik kemalarga o`tishga, Sharqdan uzilib, ilgarilab ketishga asos bo`ldi. Sharq esa mustabit islomiy hukmronlik moneligida o`z idrokiy bilim mahsulidan amaliy foydalana olmaganligi sababli Yevropadan keskin orqada qoldi. Vaholanki, IX–

XIV (va hatto, XVI asrgacha) fan, texnika, madaniyat, san'at sohasida Sharq G'arbdan ancha ilg'or va ustun, ularni o'z ta'sirida saqlayotgan, Yevropaning qator davlatlarini mustamlaka sifatida qo'l ostida tutib, ularga tazyiq o'tkazayotgan edi. Akademik shoir G'afur G'ulom "Men yahudiy" she'rining juda ko'p misralarida xuddi mana shu holatga ishora qiladi.

Idrokiy bilimlarni amaliyotda qo'llash jamiyatdan ma'lum bir shart-sharoitlarni, ma'naviy va moddiy zaminni talab qiladi. Idrokiy bilimlar ochilgan paytda juda ko'p hollarda jamiyatda bunday zamin tayyor bo'lmaydi. Shuning uchun Albert Eynshteyn 1905 yilda ochgan nisbiylik gipotezasi oradan qariyb 40 yil o'tgach, nazariya sifatida qabul qilindi.

Bugungi tilshunosligimizda ham milliy istiqlol sharofati bilan o'zbek tilimizning ichki qurilish qonuniyatlari asosida ona tili ta'limini tubdan yangilashga, tilimiz grammatik qurilishini (grammatikamizni) tafakkurimizga mos shaklda yangicha talqin etishga sharoit paydo bo'ldi. Shuningdek, ona tili ta'limi asosida bolalarimizda ijodiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirishga, milliy ongning gullab yashnashi, milliy mafkuraning gurkirashi uchun mustahkam poydevor qurildi. Afsuski, idrokiy bilimlarning amaliyotga tatbiqiga - uning rivojlanib keng ommalashishiga - moddiy kuchga aylanishiga jiddiy ma'naviy va moddiy to'siqlar mavjud. Ma'naviy to'siq sifatida yangi grammatik va metodik talqinlarning, talab qilinadigan ish usullarining o'qituvchilar ongida singmaganini, ta'lim tizimida o'qitiladigan boshqa (xorijiy) tillar ta'limi tamoyillari bilan ona tili ta'limining muvofiq emasligini va uzluksiz ta'lim tizimining turli bosqichlari orasida ona tili ta'limida uzviylik-u davomiylikning zaifligini ko'rsatish mumkin.

Moddiy to'siq sifatida esa, o'quvchi va o'qituvchilar tasarrufida ona tilimiz imkoniyatlarini o'zida mujassamlashtirgan axborot banklarining (lug'at va qomuslarning), ulardan mustaqil va kompyuterlar yordamida foydalanish algoritmlarining yo'qligini, o'qituvchilarimizning ijodiy tafakkur sohibini yetishtirish texnologiyasini chuqur bilmasliklarini sanab o'tish mumkin.^{vii}

Idrokiy bilimlar hamisha o'z davri shart-sharoitlaridan ancha oldinda bo'ladi. Shuning uchun ulardan ko'pchiligi o'z davri kishilari tomonidan

g'ayrioddiy, "aql bovar qilmas"dek qabul qilinib, ko'p hollarda, inkor qilinadi. Lekin bu bilimlar obyektiv (haqqoniy)dir. Davrlar o'tishi bilan ular o'z amaliy tatbiqi uchun zamin hozirlaydi va tug'ilgan joyidami, undan behad uzoqdami amliyotga o'tib, jamiyat taraqqiyotiga halol xizmat qiladi. Buni IX–XX asrda qilingan barcha buyuk kashfiyotlar va ochilgan ulkan qonuniyatlar tasdiqlaydi.

Bizning fanimizda ham buning misollari talaygina. Chunonchi, XX asrning boshlarida (1925 yilda) Abdurauf Fitrat o'zbek gapining markazi kesim ekanligi g'oyasini ilgari surdi. Lekin 1930–80-yillarda sovet fetishizmi ta'siri ostida bu talqin (millatchilik, o'zbeklarni ruslardan uzoqlashtirishga qaratilgan faoliyat sifatida) nafaqat rad etildi, balki aksilinqilobiy harakat sifaida ta'qib qilindi. Istiqlol sharofati bilan bu talqin rivojlantirilmogda. Grammatik talqinning millat tafakkuri xususiyatlariga hamohangligi esa ona tili vositasida ijodiy fikrlash ko'nikma va malakalarini takomillashtirishga xizmat qilib, o'z navbatida millat tafakkurining (milliy ong va o'zlikni anglashning) yalpi o'sishini ta'minlaydi va milliy ilmiy-texnikaviy va ma'naviy yuksalishga salmoqli hasa qo'lshadi.

Istagan millat yoki xalq vakillari tomonidan ochilgan, kashf etilgan idrokiy bilimlar (munosabatlar, qonuniyatlar, bog'lanishlar, tizimlar) umumbashariyat, butun insoniyat mulkidir. Mana shuning uchun yunonistonlik Arastu-yu osiyolik Forobiyni, angliyalik Nyuton-u o'zbekistonlik Beruniyni, Aflotun-u Ibn Sinoni, Kopernik-u Ulug'beklarni butun insoniyat bir xil hurmat qiladi; Sharq-u G'arbda Muallimi avval Arastu (Aristotel, Aristotilis) sanalsa, Muallimi soniy vatandoshimiz Abu Nasr Forobiydir. Bir millat vakili qo'lga kiritgan fahmiy bilimlar asosida juda ko'p hollarda ikkinchi millat vakili idrokiy xulosalar chiqaradi, uchinchi biri esa bu idrokiy qonuniyat asosida yangi tajriba-sinov ishlarini yo'lga qo'yadi. Chunki fan ham, fahmiy va idrokiy o'rganish samaralari ham haqiqat bo'lib, Haq chegara bilmaydi. Tasavvufning mashur:

- Haqiqat nadur?
- Ilmdur.
- Ilm nadur?
- Bore, haqiqatdur.

savol-javobida idrokiy-ilmiy bilimning mana shu xususiyati nazarda tutilgan.

Fahmiy va idrokiy bilimlar orasida keskin chegara qo'yish mumkin emas. Zero, ular o'zaro bog'liq va hamisha biri ikkinchisi asosida rivojlanib boradi. Xususan, tilshunoslikda. Istagan tilshunos (boshqa fanlar tadqiqotchilari) xoh fahmiy, xoh idrokiy turdagi tadqiqotni amalga oshirar ekan, shu fan sohasida, xususan, o'rganish manbai doirasida qo'lga kiritgan ilmiy yutuqlar – narsani fahmiy va idrokiy o'rganish natijalari bilan chuqur tanish bo'lmog'i, ularga tayangan holda tadqiqni davom ettirmog'i lozim. Ikkinchidan, barcha turdagi idrokiy bilimlar narsaning moddiy, fahmiy belgi-xususiyatlari haqidagi bilimlarga tayanadi. Boshqa tomondan, barcha turdagi idrokiy hukmlar amaliyotga tatbiq bilangina tasdiqlanadi. Shuning uchun Immanuel Kant (1724-1804) "Haqiqat mezoni amaliyotdir" shiorini o'rta tashladi.^{viii}

Bilimlar zamini tajribadan hosil bo'ladi, inson ongida qayta ishlanadi, qonuniyatlar ochiladi va yana amaliyotga tatbiq etilib, sinovdan o'tkaziladi, tasdiqlanadi. Idrokiy tahlil va umulashtirishlar asosida ochilgan qonuniyatlar yangi turdagi tajribalarga, ular asosida yangi bosqichdagi fahmiy bilimlarga, keyingilari yangi bosqichdagi idrokiy bilimlar – yangi, yana mukammalroq, chuqurroq qonuniyatlarni, tizimlarni, oldin tasavvur ham etib bo'lmas aloqa va munosabatlarni ochishga asos bo'laveradi. Shuning uchun fahmiy va idrokiy bilim hamisha bir-biriga tayanib, bir-birini aniqlab, narsani bilishning cheksiz jarayonida uni o'rganishda turli bosqichlar sifatida almashinib ketaveradi.

Mana shu usul bilan inson ongi narsaning ma'lum bir bosqichdagi mohiyatidan undan chuqurrog'iga ko'tarilib boraveradi, bilish, o'rganish, taraqqiyot uzluksiz davom etadi. **"Bilish cheksizdir."** tamoyilining mohiyati shunda.

XULOSA

Idrokiy va fahmiy bilimlarning bir-birini to'ldirishini hozirgi kunda kompyuter texnikasining taraqqiyoti, yutuqlari, fan-madaniyatdagi ahamiyati misolida ko'rish mumkin. Tilshunoslik, fizika (elektronika) va matematika fanlari kesishuvida kompyuter texnologiyasi shakllandi va rivojlanib bormoqda. Ma'lumki, kompyuter **til** bilan ishlaydi: u tilning ramziy tizim – shartli belgilar (simvollar) sistemasi ekanligiga tayanadi. Faqat kompyuter tili (tillari) tilimizdan ko'ra ancha sodda, unda insoniy tilga xos bo'lgan o'nlab antinomiylar (dialektik ziddiyat va zidlanishlar, chunonchi: shakl-mazmun, mazmun-vazifa, turg'unlik-o'zgaruvchanlik, taraqqiyot-tanazzul, yaratish-yo'qotish, yangi-eski, faoliyat-mahsul, sabab-oqibat, umumiylik-yakkalik v. h. zidligi va birligi asimmetriyasi) xos emas. Kompyuterning tili juda sodda, so'zlari bir ma'noli, aniq, miqdori tilmizdagidek son-sanoqsiz emas. Kompyuter tilining imkoniyatlari ham cheklangan. Nutqi hozircha faqat yozma, o'z-o'zidan rivojlanish qobiliyatiga ega emas. Shuning uchun kompyuter tili mutaxassislar tomonidan yildan-yilga mukammallashtirilib boriladi. Agar ilk kompyuter tillarini (jumladan, “beysik”) hozirgi tillari bilan solishtirsak, buning guvohi bo'lamiz. Yaqin-yaqin vaqtlargacha kompyuterning “ko'zi” faqat (bugun eskilikka aylangan) perfokartalarnigina o'qiy olar edi. Bugun u ma'lumotlarni displeydan oladi. Erta-indin kompyuter tovush va harflarni bimalol og'zaki/yozma matndan tushunadigan (o'qiy oladigan va eshita oladigan) bo'ladi –“savodi chiqadi”. Kompyuter tilining soddaligini, masalan, tabiiy va sun'iy mato (charm, gazlama v. h.) sodda/murakkabligi bilan qiyoslash mumkin. Shuning uchun kompyuter tili **sun'iy til** deb ataladi. Uning ham o'z birliklari, grammatikasi, hatto, stilistikasi va stilistikasi bor.

Idrokiy bilimlar amaliyotga tatbiq etilmasa, quruq yog'och, bemeva daraxt, u hech qanday samara bermaydi.^{ix} Forobi-yu Beruniylarga ma'lum bo'lgan bug'ning suvdan ko'ra yengil va siyrakligi kashfiyotiday asrlar davomida “bekor”, quruq gap bo'lib yotaveradi. Shu 700 yil “bekor” yotgan oddiy qonuniyat – idrokiy bilimning amaliyotga tatbiqi esa bug' mashinasidan 200 yil davomida kosmik

kemalar-u kompyuterlarga olib keldi. Axir, XVIII – XIX asr dvigatellarisiz atom energetikasi va kvant mexanikasi rivojlana olmas edi^x. Bularsiz esa elektronikasi, elektronikasiz kibernetikasi, kibernetikasiz kompyuterlarni, kompyutersiz hozirgi zamonni tasavvur etib bo'lmaydi.

Bilimning qiymati amaliy tatbiqda ekanligini shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziy “Ilmini (ya'ni idrokiy bilimlarini) amalda qo'llay olmaydigan olimdan ustida kitob ortilgan eshak yaxshi”, - degan so'zlari bilan alohida ta'kidlagan ekanlar, chunki eshak ustidagi kitoblarni kimdir o'qib, bilimlar asosida yangi tajribalar o'tkazishi va yangi bosqichdagi bilimlarni qo'lga kiritishi mumkin.

Idrokiy va fahmiy bilish va bilimlarning o'zaro birligi va bog'liqligi Sharqning mashhur “**ilmu amal**” iborasida ham o'z aksini topgan. Sizning oldingizda ham ilmu amal birligini ta'minlash vazifasi turadi. Bu Vatanimiz, xalqimiz ravnaqining asosiy shartlaridan biridir.

Adabiyotlar

Abduazizov A. O`zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. – T. : O`qituvchi, 1989.

Abuzalova M./ Hozirgi o`zbek tili. Morfologiya. – Buxoro. 2003.

Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари. –НДА.Т. ТАИ. 1997.

Зикриллаев Г. Назария - қуруқ оғоч. Истиқлол ва она тили таълими. – Т.:Фан,2000. – Б. 15-26.

Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ.– Т.,1995.

Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. – Т. 1995. Б.7-36.

Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. в.б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. –Т.2001.Б.6-28.

Общее языкознания. Отв. ред. Б. А. Серебренников. Формы существования, функции, история языка. – М.: Наука. 1970

Respublika ilmiy- amaliy konferensiyasi materiallari. – Qo`qon.: Qo`qonDPI. 2003.

Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. – Т.:Университет.2002.

М. Қурбонова. Ҳозирги замон ўзбек тили. Содда гап синтаксиси учун материаллар.– Т.:Университет2002.